

ПОТЕНЦІАЛ ПСИХОАНАЛІТИЧНИХ ТЕОРІЙ У ПІЗНАННІ ТА РОЗУМІННІ ПОРУШЕНЬ СКЛАДОВИХ ОБРАЗУ Я СОЦІАЛЬНО ДЕЗАДАПТОВАНИХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Грись А.М. Потенціал психоаналітичних теорій у пізнанні та розумінні порушень складових образу Я соціально дезадаптованих неповнолітніх. У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми пізнання та розуміння порушень складових образу Я, які можуть бути використані при роботі з соціально дезадаптованими неповнолітніми.

Виокремлено такі основні порушення як відчуття розриву зв'язності Я, що виникає у результаті тотальної імплозії. У такому стані ідентичність, свідомість, здатність до осмислення досвіду зникають у просторі архетипічної реальності. Переживання дитиною загроз, що стають наслідком порушень процесів самосприйняття, вразливе «Істинне Я» регресує до несвідомого, а з метою його захисту створюється масковане «Хибне Я», яке зайнявши місце Істинного Я, заємодіє зі світом.

Підкреслюється, що інкапсуляція – це неприродний стан, важка провина, що має згубні наслідки. Втеча, що спочатку призначається для тимчасового захисту – щоб захиститися, зберегти себе і заспокоїтися перетворюється на ізоляцію через відсутність досвіду проживання аутентичних відносин.

Ключові слова: психологічні механізми, Образ Я, Хибне Я, Істинне Я, соціально дезадаптовані неповнолітні, інкапсуляція.

Грись А.М. Потенциал психоаналитических теорий в познании и понимании нарушений составляющих образа Я социально дезадаптированных несовершеннолетних. В статье представлены результаты теоретического анализа проблемы познания и понимания нарушений составляющих образа Я, которые могут быть использованы при работе с социально дезадаптированными несовершеннолетними.

Выделены следующие основные нарушения как ощущение разрыва связности Я, возникающее в результате тотальной импозии. В таком состоянии идентичность, сознание, способность к осмыслению опыта исчезают в пространстве архетипической реальности. Переживания ребенком угроз, которые становятся следствием нарушений процессов самовосприятия, уязвимое «Истинное Я» регрессирует к бессознательному, а с целью его защиты создается маскированное «Ложное Я», которое заняв место истинного Я, взаимодействует с миром.

Подчеркивается, что инкапсуляция – это неестественное состояние, тяжелая вина, имеющая негативные последствия. Избегание, которое изначально предназначается для временной защиты – чтобы защититься, сохранить себя и успокоиться, превращается в изоляцию из-за отсутствия опыта проживания аутентичных отношений.

Ключевые слова: психологические механизмы, Образ Я, Ложное Я, Истинное Я, социально дезадаптированные несовершеннолетние, инкапсуляция.

Актуальність дослідження. На сучасному етапі розвитку психологічної науки загострилися проблеми як теоретичного, так і практико-орієнтованого характеру, необхідність наукового вирішення яких зумовлюється особливостями соціально-економічних відносин та соціокультурної ситуації українського суспільства. Однією з таких проблем є погіршення соціальної ситуації розвитку дітей, що призводить до емоційної депривації, дисгармонії самосвідомості, а відтак неспроможності усвідомлення себе суб'єктом власної активності.

На сьогодні чимало праць присвячено вивченню чинників, які зумовлюють порушення процесів соціальної адаптації. І серед них, найголовнішим, на нашу думку є Я як ядро особистості, яке має численну кількість взаємозв'язків, взаємозалежностей та взаємопереплетень з іншими підструктурами особистості як у внутрішньому світі (свідомість, несвідоме, підсвідомість), так і у зовнішньому світі через систему соціальних зв'язків, стосунків і ставлень. Який би напрям психології ми не розглядали, у ньому так чи інакше йдеться про Я – як ядро особистості, як ключову структуру, що визначає поведінку особистості у соціальному середовищі. Справжнє Я особистості, яке ми пізнаємо у процесі роботи над собою виявляється закритим як для самого себе, так і для інших. Через неадекватні соціалізуючі впливи на підростаючу особистість, які не наближають, а скоріш за все віддаляють дитину від свого Істинного Я, дитина залишається відірваною від того потужного потенціалу своєї природної, спонтанної сутності, яка у нормі має забезпечувати успішний процес адаптації у соціокультурному середовищі.

Метою статті є розкриття змістових аспектів психоаналітичних теорій у пізнанні та розумінні порушень складових образу Я соціально дезадаптованих неповнолітніх.

Теоретичні основи дослідження. У своїх дослідженнях ми спираємося на праці, які висвітлюють теорії соціально-психологічної адаптації особистості Н.Ю. Максимова, В.Д. Менделевич, А.А. Налчаджян, Ю.А. Клейберг, М.В. Ромм, С.І. Яковенко.

Праці вчених присвячені розкриттю детермінант та вивченню процесу формування соціально дезадаптованої поведінки (В.С. Бітенського, В.А. Глушкова, С.В. Дворяка, Е.Б. Первомайського, В.М. Синицького, Б.Г. Херсонського).

Особливо цінними у руслі наших досліджень є здобутки зарубіжних авторів, які акцентують свою увагу на суперечностях між глибинними несвідомими та усвідомлюваними елементами образу Я (Л.Бурбо, А.Фрейд, Д.Уайнхолд, Беррі Уайнхолд, Р.Д. Ленг, Ф.Рупперт та ін.).

Доробки видатних вітчизняних та зарубіжних авторів, у яких накопичено матеріал про зміст образу-Я та його структуру (Р.Б. Бернс, Л.А. Венгер, І.С. Кон, Є.О. Клімов, Ч.Х. Кулі, Дж. Г. Мід, С.Р. Пантілеев, М. Розенберг, Є.Т. Соколова, Т. Шибутані, S. Epstein, P. Lecky, W. Strein та ін.). Дослідження про рівні розвитку образу-Я (Р. Мейлі, В.С. Мерлін та ін.), на різних вікових етапах, що може означати не лише знання свого «Я», а й готовність його реалізувати у власній поведінці.

Теоретичні концепції, які пояснюють глибинні механізми функціонування Я у процесі розвитку особистості та ті складні механізми порушень (емоційних, характерологічних тощо), які стають причиною соціальної дезадаптації неповнолітніх, слід інтегрувати у певну модель, яка стане орієнтиром на практиці особливо для психолога-початківця при роботі із вище зазначеним контингентом.

Коли ми вживаємо термін “глибинна психологія”, “глибинні механізми”, то передусім звертаємося до психоаналітичних концепцій. Отож звернімося до однієї з них – теорії Юнга та його послідовників. З Юнґіанської точки зору психіка, подібно до будь-якої самоорганізуючої системи, являє собою сукупність процесів, свідомих і несвідомих. У цій системі Еґо є центром свідомої особистості, а Самість – центром усїєї психіки. Причому Самість не розглядається як щось буквальне – як деяка матеріальна структура, розпізнаваного іншого чи Божественна сутність, яка керує світом (Jung, 1943). Під нею розуміється об’єктивна реальність у якій всесвітній смисл переплітається із суб’єктивним людським буттям. Самість можна символічно уподібнити невідомій силі, неявленій присутності, надихачому джерелу і т.д. Ці символічні форми привели Юнга до розуміння Самості як архетипу цілісності, упорядковуючого і об’єднуючого Центра психіки [5].

Еґо дитини зароджується у стані єдності зі всім сущим, поступово диференціюючись від Самості. Дитина навчається відділятися від несвідомого, або іншими словами від архетипічної реальності, але все ж залишається динамічно зв’язаною із ним. Дитина змушена справлятися зі складними, часто фруструючими переживаннями, викликаними архетипічною реальністю, а також соматичними, афективними і когнітивними факторами взаємодії з оточуючими.

Коли переживання стають загрозливими, у дитини природньо включаються захисти. Багаторазово використовуючись впродовж тривалого часу, ці захисти наносять шкоду відносинам Еґо і Самості. Вони роблять вісь Еґо-Самість ригідною, а надаючи їй жорсткості, тим самим виключають можливості Еґо і несвідомого здатності контактувати один з одним. Захисти блокують потік енергії вздовж осі Еґо-Самість і таким чином руйнують діалог, що зароджується між ними. Ця захисна блокада надійно ізолює Еґо не лише від потенційно всеохоплюючої влади Самості, а й від її нумінозності, багатства і достатності. У результаті людина може опинитися майже повністю вдрізаною від невичерпного джерела життя, власної автентичності, душевних і тілесних переживань. Затоплена несвідомим або відрізана від нього, людина наглухо закрита від Великих тайн Життя.

Фактично психіка дитини намагається захистити цілісність від непереносимих зовнішніх і внутрішніх загроз. На думку Ненсі Дж. Догерті і Жаклін Дж. Вест, дитина може застосовувати в захисних цілях і паттерн відносин: уникаючий, шукаючий, антагоністичний. Співвідношення всіх цих різноманітних захистів у результаті і допомагає Еґо, яке народжується зберегти диференціацію і самість. Комбінація із декількох видів специфічних захистів, що застосовується частіш за все і визначає формування базової структури характеру [1].

Якщо дитина розвивається у сприятливих умовах, то еґо захисти не стають ригідними і жорсткими, у неї формується здатність гнучко перепрацьовувати досвід реальності; вона поступово засвоює, що людське життя багатомірне і змінне. Але чим більш загрозливою є внутріпсихічна і міжособистісна реальність, тим частіше дитина застосовує негнучкі, ригідні ранні захисти. Саме про це пише Маквільямс. На її думку, захисти спочатку існують лише як форми здорової творчої адаптації, які при багаторазовому і непластичному застосуванні у ситуації непереборної загрози перетворюються на те, що власне і називають терміном “Захист” [2].

Спеціалісти у галузі нейробіології особливо підкреслюють той факт, що побудова захисних структур на ранньому етапі розвитку перешкоджає формуванню складних нейронних мереж. Шор пояснює це наступним чином: якщо дитина не має можливості взаємодіяти з емоційно чутливим і чуйним опікуном, утворюючи з ним відкриту динамічну систему, то його кортико-лімбічні структури виявляються невідповідними до прийняття хаотичної динаміки, властивої людським стосункам. “Така система має тенденцію ставати статичною, закритою і оточує себе захисними структурами з метою відгородитися від можливих зовнішніх нападів, які можуть викликати дезінтеграцію і психобіологічні стани, які важко переживаються. Оточена захистами дитина у подальшому уникає всього незнайомого і не відкривається назустріч новому досвіду, який необхідний для “повноцінного розвитку правої півкулі мозку”. А також структурне обмеження у майбутньому негативно позначається на здатності до самоорганізації (Schore, 1997, p. 624).

Стосовно ж характерологічних порушень, то в психоаналітичній літературі досить детально описано різні типи структурних порушень, які призводять до дезадаптації: шизоїдна структура характеру, контрзалежна нарцисична структура характеру, обсесивно-компульсивна структура характеру, межева, залежна нарцисична, ісерична, психопатична та інші структури.

Для прикладу візьмемо шизоїдну структуру. Два образних терміни передають переживання шизоїдної особистості, що наближається до декомпенсації: «невимовний жах» і падіння у «чорну диру».

«Невимовний жах» як стан включає в себе: глибоку безпредметну тривогу перед незвіданим, моторошне передчуття неминучої загибелі і повного зникнення. Без присутності чуйного опікуна «невимовний жах» так і залишається для дитини примітивним нумінозним переживанням, яке у нетрансформованому вигляді є практично нестерпним.

Образ «Чорної дири» передає відчуття катастрофічного розриву зв’язності Я, що виникає у результаті тотальної імплозії – Еґо колапсує і падає у безоб’єктну безодню. Людина більше не може відчувати себе живою. У цьому стані “чорної психотичної депресії” ідентичність, свідомість, здатність до осмислення досвіду зникають у просторі архетипічної реальності.

Інкапсуляція – неприродній стан буття – важка провина, що має згубні наслідки. Втеча, яка призначалась для тимчасового захисту – щоб захиститися, зберегти себе і заспокоїтися, швидко стає крижаною, ізолюючою, темною і потенційно смертоносною.

Якщо травма і інкапсуляція трапляються раніше, ніж свідомість набуває здатності диференціюватися від несвідомого, структурна цілісність вісі «Еґо – Самість» порушується і Еґо виявляється відділеним від живого джерела психічної енергії. Внаслідок цього людина не лише не може домогтися здійснення своїх бажань, а й навіть не може зрозуміти чого хоче.

Шизоїдна інкапсуляція наглухо відгороджує людину від світу відносин, утримуючи її у полоні духовного ландшафту [1, с. 97].

Якщо у дитини відсутній досвід переживання достатньо хороших відносин, перспективи проживання нею аутентичних відносин виглядають доволі песимістично. На думку Віннікота, при неоднократному переживанні дитиною загрози, спрямованої на її самосприйняття, вразливе «Істинне Я» регресує до несвідомого, а з метою його захисту створюється масковане «Хибне Я», яке зайнявши місце Істинного Я, заємодіє зі світом.

Віннікот вважає, що «Істинне Я» заморожується, коли виникають переживання, що загрожують його ідентичності. Захисна адаптація у формі «Хибного Я» є одним із способів зародження ранньої нарцисичної інкапсуляції. Під терміном «Істинне Я» Віннікот розумів як деяку повністю сформовану внутрішню особистість, яка відмовляється проявити себе, а потенціал «безпосереднього індивідуального проживання життя, який залишається нерозвиненим із-за відсутності сприятливих підтримуючих умов» (1965). У наших попередніх дослідженнях було розкрито деякі особливості функціонування образу Я у травмованих осіб, у осіб з різними типами характеру та механізмами психологічного захисту. Однак, більш глибоке проникнення у сутність досліджуваної пролеми дасть змогу не лише пізнавати різносторонньо глибинні складові Я, а й віднайти відповіді інструменти психологічної допомоги соціально дезадаптованим неповнолітнім.

Природу «Я» характеризує К.Г. Юнг, пояснюючи механізм невроту. У невротика душа дитини, яка погано переносить обмеження, сенсу яких вона не розуміє, правда намагається засвоїти мораль, однак опиняється тим самим у розладі з самим собою, хоче, з одного боку – придушити себе, а з іншого – звільнитися, і цю боротьбу називають невротом [1].

А.Адлер, розглядаючи картину хвороби з точки зору такого інстинкту як воля до влади, зазначає, що інстинкт влади вимагає, щоб Я при будь-яких обставинах залишалось «на висоті», який би шлях прямий чи обхідний не вів до цієї мети. «Недоторканість особистості» у будь-якому випадку має бути збережена.

Ще В.Райх виявив, що відчуваючи регресію в процесі вегетотерапії, пацієнти згадують як будучи маленькими дітьми, відчували себе єдиним цілим зі світом, зі всім що їх оточувало, як відчували себе «живими» і як в кінці кінців це було знищено, зламано вихованням. В розщепленні єдності тілесного відчуття, і в постійному прагненні заново віднайти контакт з самим собою і світом лежать суб'єктивні корені усіх релігій. «Бог» є містичним уявленням про вегетативну співзвучність «Я» з природою [3].

Очевидно, що до розуміння психологічних основ духовності, здатності людського «Я» до сприйняття надособистісного – того, що лежить за межами вузьких рамок індивідуальної свідомості.

Подібні думки можна знайти у розумінні типових феноменів масової свідомості, коли відбувається стандартизація особистості поруч із зниженням загальнокультурного рівня, названа ще З. Фрейдом «психологічною бідністю мас». Цей процес описаний Е. Фромом: «Людина перестає бути сама собою, повністю засвоюючи той тип особистості, який пропонується моделями культури, і цілком стає такою, якою її хочуть бачити інші». При масовій покірності з'являються люди-автомати, люди-гвинтики для яких характерно тотальне знищення індивідуальних «Я».

У суспільстві створюється культ матеріального успіху одночасно із зневагою до багатьох «нематеріальних» сфер життя. Конформізм і потреба у зовнішніх оцінках (як у дитини, яка потребує уваги дорослих) призводять до того, що «середня» людина, яка прагне жити «як усі», починає вести демонстративний «показовий» іфантильний спосіб життя: «сім'я напоказ», «жінка напоказ», «дитина напоказ» і насамкінець, власна персона «напоказ». Коли власне «Я» орієнтовано переважно на думку інших, його не залишається для себе самого. А це означає, що у людини не сформовано уявлення про власне «Я» – в першу чергу про своє призначення і життєві смисли.

Рецепт цілєння за Яновим – стати «справжнім» і цілісним. Це означає для людини подолати фрагментацію власної особистості, доторкнутися до її частин, ізольованих від свідомого «Я», із заблокованими відчуттями. А крім цього, звільнитися від від тих внутрішніх «кайданів», які людина носить у собі і які служать джерелами її психологічних проблем. Звільнитися від внутрішньої напруги, від усього зайвого, чужого, що обтяжує її життя, чи робить його нестерпним [3].

Позбутися психологічних проблем і обмежень, гармонійний розвиток і самоактуалізація, за Фельденкрайзом, виступають як формування «повного образу себе». Він давав наступне пояснення: «Повний образ себе – це усвідомлення усіх зв'язків скелетної структури і всієї поверхні тіла – спини, боків, паху і т.д. Це ідеальний стан і він рідко зустрічається. Легко переконалися, що все, що ми робимо, відповідає обмеженням нашого образу себе, який є не більше ніж сектором, частиною ідеального образу. Легко також виявити, що відносини між різними частинами образу себе різні при різних видах діяльності і різних позах [6].

У психологічній практиці ми застосовуємо наступний варіант вивчення відносин між різними частинами себе. Техніка «Фемінність-Маскулінність». Учасникам тренінгу пропонується намалювати свою жіночу і чоловічу частини. Після чого пропонуються наступні питання для обговорення:

1. Як виглядають Ваші чоловіча і жіноча частини?
2. Як вони ставляться один до одного?
3. Як Ви ставитеся до кожної з цих частин?
4. Оцініть, який відсоток Вашої цілісності складає Ваша жіноча і чоловіча частини?
5. Чому таке співвідношення?
6. Чи влаштовує воно Вас?
7. Як це пов'язано із Ваши дитинством і поведінкою Ваших батьків?
8. Спробуйте ідентифікуватися спочатку із жіночою, а потім із чоловічою субчастинами і прояснити як Ви себе

почуваєте у кожній із цих ролей?

Як засвідчує наша психологічна практика – у багатьох соціально дезадаптованих неповнолітніх, що мають проблеми з поведінкою переважає субчастина чоловіча у дівчат, і навпаки – жіноча у хлопців.

У більш психологічно благополучних клієнтів - або сильна жіноча субчастина у дівчат, та чоловіча у хлопців. Або ж приблизно порівну – як жіночої, так і чоловічої субчастини і обидві вони мають адекватне застосування у різних сферах життєдіяльності (наприклад дівчата кажуть, що жіноча частина їм допомагає вибудовувати стосунки із протилежною статтю, а чоловіча субчастина – сприяє прийняттю важливих рішень, досягненню цілей та може бути більш активною у різних видах діяльності).

Уявлення про "повний образ себе" співвідносяться з такими рисами особистості як усвідомлення повного діапазону доступного досвіду, без його викривлення чи ігнорування, або ж повне усвідомлення свого "Я", включаючи тілесні межі "Я", ідентифікації і відчуження ("не Я").

Тут наведемо приклад техніки із нашої практичної роботи, яка співзвучна із теорією викладеною вище. Назва її "Забути відчуття". Техніка виконується у два етапи. На першому етапі задається наступна інструкція: подумайте і згадайте про забуті Вами відчуття. Намалюйте контури Вашого тіла і зобразіть, де саме у Вашому тілі вони знаходяться у тій чи іншій формі. Після того як учасники тренінгу намалювали малюнок пропонуються наступні питання для обговорення.

1. Що це за відчуття?
2. Чому Ви про нього (них) забули?
3. Що воно для Вас означає?
4. Спробуйте знову їх відчуті і зрозуміти, що вони дають Вам.
5. Що Ви відчуєте, якщо вони повернуться до Вас?
6. Якщо ці відчуття здаються Вам небажаними, то чому?
7. Спробуйте перевіритися у те чи інше відчуття і проговорити від імені цього відчуття, щоб краще його зрозуміти.

На другому етапі пропонується намалювати ще раз контури свого тіла і зобразити ці відчуття там, де вони мають бути природньо – у яких частинах тіла. Після цього запитання: Що змінилося? Які відчуття зараз?

Такого роду техніки сприяють самопізнанню та самоусвідомленню, а також дають змогу переосмислити та усвідомити психотравматичний досвід.

Висновки. Із усього вищесказаного зрозуміло, що систематичне виправлення образу себе – більш ефективний підхід, ніж виправлення окремих дій чи помилок у поведінці соціально дезадаптованих неповнолітніх.

Образ Я, розглядається нами у якості мішені психокорекційного та психотерапевтичного впливу у всій повноті його структури та механізмів їх функціонування. Після того як виявлено мішень психотерапевтичного впливу (образ Я і психологічна травма чи образ Я і механізми захисту), психологи мають змогу вибудувати власний орієнтир для вибору відповідних напрямків, методів та прийомів роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми, взявши за основу розроблену нами та апробовану на практиці модель, висвітлену у наших попередніх публікаціях.

Алгоритм роботи психолога виглядає наступним чином: спочатку ми можемо спостерігати деякі дезадаптивні прояви у поведінці неповнолітнього, далі висувати відповідні гіпотези про те, з чим це може бути пов'язано, діагностувати певні характерологічні порушення чи патогенні переконання, цінності, установки. Важливо як саме вони представлені в Образі Я неповнолітнього.

Причому пошук взаємозв'язків між образом Я і іншими мішенями – емоціями чи поведінкою на практиці не завжди є послідовним, а скоріш за все хаотичним та спонтанним. Це лише орієнтир для психолога з тим, щоб він своєчасно зміг виявити і зрозуміти внутрішню психологічну причину девіацій та обрати конкретні способи надання психологічної допомоги.

Hrys, A.M. The potential of different psychoanalytic theories for knowing and understanding of impairments of socially maladapted minors' self-image components. *The article presents the theoretical analysis of the problem of knowing and understanding of impairments of self-image components, which can be used at work with socially maladapted minors.*

Certain theoretical concepts that underlie the author's model are discussed, in particular those relating to impairments of self-image and other structures.

The main impairments are described, such as a sense of rupture of Self-integrity as a result of total implosion. In this state, identity, consciousness, and ability to comprehend personal experience disappear in the space of archetypal reality. A child experiences threats that become the result of impairment of self-perception processes, therefore vulnerable "true Self" regress to the unconscious, and for its protection, a masked "false Self" is created, which takes the place of the true Self and interacts with the world.

The article emphasizes that encapsulation is an unnatural state, a serious fault that has disastrous consequences. Escape, originally intended for temporary protection – to protect, to save themselves and to take a pull themselves, turns into isolation because of lack of experience of authentic relationships.

Understanding by psychologists of internal contradictions and psychological mechanisms of functioning and development of different aspects of Self will help them to select adequate strategies for interpretation of the maladaptation causes and factors, and, consequently, appropriate psychotherapeutic interventions.

Keywords: *psychological mechanisms, self-image, false Self, true Self, socially maladapted minors, encapsulation.*

Список використаних джерел

1. Догерти Н.Дж., Вест Ж.Дж. Матрица и потенциал характера: С позиций архетипического подхода и теорий развития: В поисках неиссякаемого источника духа. – / Н.Дж. Догерти, Ж.Дж. Вест – Пер. С англ. – М.: Когито-Центр, 2014. – 400 с.
2. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 2007. – 480 с.
3. Сандомирский М.Е. Психосоматика и телесная психотерапия: Практическое руководство. / М.Е. Сандомирский – М.: Независимая фирма "Класс", 2007. – 592 с.
4. Стивен М. Джонсон. Психотерапия характера / М. Джонсон. Стивен – М.: Корвет, 2013 – 352 с.
5. Юнг К.Г. Собрание сочинений. Психология безознательного. /К.Г. Юнг / Пер. С нем. – М.: Канон" РООИ "Реабилитация", 2016. – 320 с.
6. Фельденкрайз М. Осознание через движение: двенадцать практических уроков / М. Фельденкрайз – Пер. С англ. – М.: Институт Общегуманитарных Исследований, 2009 – 224 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Dogerti N.Dzh., Vest Zh.Dzh. Matrica i potencial haraktera: S pozicij arhetipicheskogo podhoda i teorij razvitija: V poiskah neissjakaemogo istochnika duha. – /N.Dzh. Dogerti, Zh.Dzh. Vest – Per. S angl. – M.: Kogito-Centr, 2014. – 400 s.
2. Mak-Vil'jams N. Psihoanaliticheskaja diagnostika: Ponimanie struktury lichnosti v klinicheskom processe /N. Mak-Vil'jams Per. s angl. – M.: Nezavisimaja firma «Klass», 2007. – 480 s.
3. Sandomirskij M.E. Psihosomatika i telesnaja psihoterapija: Prakticheskoe rukovodstvo. / M.E. Sandomirskij – M.: Nezavisimaja firma "Klass", 2007. – 592 s.
4. Stiven M. Dzhonson. Psihoterapija haraktera / M.Dzhonson. Stiven – M.: Korvet, 2013 – 352
5. Jung K.G. Sobranie sochinenij. Psihologija bezoznate'nogo. /K.G. Jung / Per. S nem. – M.: Kanon" ROOI "Reabilitacmja", 2016. – 320 s.
6. Fel'denkrajz M. Osoznavanie cherez dvizhenie: dvenadcat' prakticheskikh urokov / M. Fel'denkrajz – Per. S angl. – M.: Institut Obshhegumanitarnykh Issledovanij, 2009 – 224 s.

Відомості про автора

Грись Антоніна Михайлівна, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна

Hrys, Antonina M., Dr., head, lab. of psychology of maladjusted adolescents, G.Kostiuk Institute of Psychology of the NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine